

JUHÁSZ PÉTER

Kavarok és magyarok Presztízs és kétnyelvűség

Kabars and Hungarians. Prestige and bilingualism. The study deals with the problem of the prestige and bilingualism presented through the Hungarian-Kabar cohabitation. The interpretation of the role of the Kabars as an auxiliary people of the 9-10th centuries Hungarian Tribal Alliance is generally accepted in Hungarian research. Therefore researchers did not calculate with the significant role of the language of Kabars in the loaning of the Turkish elements of the Hungarian language. It seems contradict this the 39th chapters of the 10th century *De Administrando Imperio*, which tells about the mutual bilingualism of the Turks (Magyars) and the Kabars. This is the single written source of the probable Turkish-Hungarian bilingualism, which is presumed by the Hungarian language history. So, the subordinated position of the Kabars in the Hungarian Tribal Alliance cannot be considered a certain fact. The establishment of the Hungarian Nomadic State was initiated by the Khazar khagan, by nominating the first Hungarian prince. This process is connected with the joining of the powerful Kabars, who seceded from the Khazars. After the joining of the Kabars, the double kingship was established among the Hungarians. The titles of the princes of the Hungarians, *K.nd.h* (küндü) and the *G.l.h* (gyula) are probably of Khazar origin. In addition to these, in the 10th century Hungarian terminology of the state and the conception of state life, a serious Khazar influence can be observed. All these phenomena could be a result of nearly a century long Hungarian-Kabar cohabitation, but not the result of the just three years long Khazar-Hungarian cooperation. Therefore, it is necessary to accept the story of DAI presenting the significance of the Kabars among the Hungarians.

Keywords: Hungarian Tribal Alliance, Khazaria, Kavars, Social role, Prestige and Bilingualism

A kutatásban általánosan elfogadott a kavarok segédnépi szerepe a 9–10. századi magyar törzsszövetségben. Ennek következtében a kutatók nem számoltak a kavarok nyelvének jelentős szerepével a magyar nyelv török elemeinek kölcsönzésében. Ennek a felfogásnak ellentmondani látszik azonban 10. századi forrásunk, a *De Administrando Imperio* 39. fejezete, amely a türkök (magyarok) és a kavarok kölcsönös kétnyelvűségéről számol be. Jelen tanulmány a presztízs és a kétnyelvűség problémáját mutatja be a magyar–kavar (kabar) együttélés kapcsán.

A *De Administrando Imperio* 39. fejezetének forrásértéke

A kavár–magyar együttélésről egyedül beszámoló forrásunk, a *De Administrando Imperio* értelmezése szerint a kavarok jelentős szerepet tölthettek be a 9. századi magyar történelemben. Külön fejezetben szól elszakadásukról a kazároktól és csatlakozásukról a magyarokhoz. Kiemeli első törzsi szerepüket és vitézségüket. Hangsúlyozza saját szervezetük és nyelvük megmaradását saját koráig, a 10. század közepéig, amit külön kiemel azzal, hogy a magyarok is megtanulták a kavarok kazár nyelvét.¹ A más forrásból alig ismert kavarok szerepének kiemelése meglepő, annyira, hogy a kutatás félreértéssel, a török hadszervezet nem ismerésével, sőt a magyar követség egy tagjának, Bulcsú harkának (*karcha*) kavár származása miatti elfogultságával is magyarázta a DAI beállítását. Ezek azonban bizonyíthatatlan feltevések, logikailag is hibás a besenyők vezértörzseit adó kangarok és a kavarok lényegében egyformán bemutatott pozícióját ellentétesen értékelni.²

A kavarokat említő források csekély számát sem jelentéktelenségük magyarázhatja. Korabeli forrásaink a magyarokat sem önelnevezésükön említik, a magyar népnév nyugat-európai írott forrásban elsőként 1268-ban, utána pedig 1534-ben jelenik meg.³ A magyar népnév a magyarokat a 9. század végétől közlelő ismerő bolgárok körében sem adatolt a 15. századig.⁴ A magyarokról hasonlóan jól tájékozott görög nyelvű forrásokban sincsen nyoma a 16. század előtt a magyar népnév használatának.⁵ A kavarok neve egyetlen alkalommal éppen egy önállóan végrehajtott katonai akció kapcsán olvasható nyugat-európai írott forrásban.⁶ A honfoglaló törzsszövetség, amelynek a DAI tanúsága szerint a kavarok még 950 táján is részét alkották, bizánci forrásainkban következetes módon a *türk* nevet viseli.⁷ Nyugat-európai forrásainkban pedig az *ungri* néven jelenik meg, amely *wangar* alakváltozatával együtt eredetileg a kelet-európai, illetve kárpát-medencei onogurok szláv elnevezése lehetett, nem a magyarok egyedi elnevezése. Ez a név bizánci forrásban 941 táján tűnik fel először. Késői megjelenése a kelet-európai steppével folyamatosan közvetlen és szoros kapcsolatban álló Bizáncban világosan jelzi, hogy a honfoglaló törzsszövetséget csak új hazájában kezdhették megjelölni az *ungri* névvel. Az *ungri-wangar* a környező szláv nyelvekben a pannóniai steppei eredetű népek, előbb az avar uralom alatt élő onogurok és maguk az avarok, majd a földjüket megöröklő magyarok és kavarok közös elnevezése lehetett.⁸ Szemben az ezen a téren is jól tájékozott DAI-val, nyugati forrásaink a magyar törzsek elnevezéseit sem ismerik. Nem különösebben meglepő tehát, hogy a magyar törzsszövetség szerves részét alkotó kavarok neve pusztán egy alkalommal tűnik elénk, s éppen a legjobban tájékozott forrásban.

A kutatás a DAI soraiban megörökített kavár–magyar kétnyelvűségnek presztízsszempontok és időrendi okok miatt nem tulajdonít jelentőséget. Németh Gyula nyomán utolsóként csatlakozott törzsként segédnépi funkciót tulajdonít a kavaroknak a magyar törzsszö-

¹ DAI 1950, cap. 39. 174–175.

² A problémára lásd részletesen Tóth 2015, 336–337.

³ Király 1997, 112.

⁴ Décsy 1956, 286–287.

⁵ Harmatta 1997, 130.

⁶ HKÍF 209.

⁷ A türk név magyarokra vonatkozó használatára lásd Balogh 2017, 15–31.

⁸ Az ungrí név magyarokra vonatkozó használatára lásd Juhász 2016b, 114–131.

vétségben.⁹ Az újabb nyelvészeti kutatás Németh hipotézisét elfogadva vélekedik úgy, hogy a frissen csatlakozott, a törzsek rangsorában alul elhelyezkedő kavarok presztízse nem volt elegendő az átvételekhez szükséges mértékű kulturális hatás gyakorlására a honfoglalás idején már igen erős magyar törzsszövetség nyelvére.¹⁰

Szűcs Jenőnek a nyelvészeti kutatás által is elfogadott meglátása szerint a kavar–magyar kétnyelvűségről szóló tudósítás valójában a magyarságnak a különböző török nyelvű csoportokkal nyelvtörténeti alapon valószínűsített több évszázados, honfoglalást megelőző együttélése következtében kialakult kétnyelvűsége érthető, annak a honfoglalás előtt csatlakozott kavarakra való vonatkoztatása forrásunk írójának tévedése lehet. Eszerint elhomályosult eredetű, rétegnyelvként élő török dialektusokról lehet szó. Úgy látják, hogy csak Szűcs magyarázata nem mond ellent a presztízisviszonyok meghatározó szerepének a kétnyelvűség kialakulásában és fennmaradásában.¹¹

Szűcs nézetével szemben azonban több ellenérv is felmerül. Szűcs két állítása közül elfogadható, hogy a magyarok ismerhettek török nyelveket korábban, de hogy az általuk beszélt (egyik?) török idiómát pusztán Bizáncban azonosították volna a kavarok nyelvével, valószínűtlennek látszik. Egyrészt a kavar–magyar kétnyelvűségről szóló hír forrásaként a DAI soraiban is említett bizánci magyar követség (Bulcsú és Termacsu) vonható gyanúba elsősorban. Nem világos, hogy a magyar küldöttek egyáltalán milyen célból említették volna a magyarok kétnyelvűségét, ha az nem függene össze a kavarak jelenlétével. Magyar vagy kavar közvetlen szóbeli forrásként pedig nyilvánvalóan elesik az utólagos téves értelmezés lehetősége. A vonatkozó mondat egyáltalán nem tartalmaz semmi olyan utalást, ami a lejegyző utólagos értelmezésére utalna. A mondat a kavar–magyar együttélésre vonatkozó, nyilvánvalóan az érintettektől származó közlésekbe illeszkedik, így direkt, élőszóban átadott ismeret lehet. Másrészt a 9. századnál korábbi tömeges és kiterjedt török–magyar kétnyelvűség korántsem bizonyos tény. Az adott kelet-európai etnikai, nyelvi és politikai viszonyok mellett a török nyelvű csoportok egyedül lehetségesnek látszó fokozatos asszimilációja éppenséggel nem támogat széles körű és folyamatosan fennálló kétnyelvűséget, legalábbis magyar részről. A magyarok nyelvvesztésének elmaradását ebben az időszakban aligha magyarázhatjuk másképpen. Harmadrészt az a körülmény, hogy a kavarak 9. század közepe tájára tehető csatlakozását megelőzően nyelvtörténeti és történeti szempontból egyaránt valószínűsíthető a magyarság kisebb-nagyobb részének magyar–török kétnyelvűsége, illetőleg kisebb-nagyobb török nyelvű csoportok magyar asszimilációja, egy időben vagy egymást követően több nyelvi kontaktusváltozat kialakulása, egyáltalában nem zárja ki egy újabb hasonló esemény megtörténését. Semmi okunk nincsen elvetni azt a lehetőséget, hogy a 10. század közepén, legalább a magyar elit éppen a kazárok kavarak által közvetített török nyelvét használta elsősorban, amint azt írott forrás is megerősíti. Egyidejűleg más török nyelvek is használatban lehettek a magyarságnál, ám a legfrissebben megismert és aktuálisan legfontosabb török nyelvváltozat használata legalább az elit körében messze jelentősebb lehetett a korábban megismert török idiómáknál.

⁹ A nézetekre lásd Tóth 2015, 336–337.

¹⁰ Sándor 2014, 83.

¹¹ Sándor 1998, 12.

Kavarok a magyar törzsszövetségben

Vajon a frissen csatlakozott, első törzsekként szereplő kavarok valóban legalul helyezkedtek el a türkök nyolc törzsének rangsorában?

A kavaroknak a kutatás első törzsi pozíciójuk alapján régóta segédnépi, a magyaroknak alárendelt szerepet tulajdonít a magyar törzsszövetségben, akiknek támadáskor elől kellett járniuk, meneküléskor pedig fedezni a főerőket. A kavarok első törzsi szerepének azonban bizonytalan az értelmezése. Czeglédy Károly szerint a DAI tudósítása a kangar törzsekről arra utal, hogy a kangarok a besenyők állandó vezértörzseit alkották, így a kangar eredet is előkelőséget jelentett a besenyőknél. Ezzel szemben a kavarok csak a magyarok hadifelvonnulásaiban jártak elől, az elővéd igen hátrányos, sok véráldozatot kívánó szerepében.¹² Felmerült azonban az a lehetőség is, hogy a magyar–kavar viszony a besenyő–kangar kapcsolathoz hasonló lehetett.¹³ Tóth Sándor László úgy fogalmazott, hogy a türkök háborúiban való együtt harcolás a kavarok alárendeltségére utal, ugyanakkor önállóságukat is megőrizték.¹⁴ Önálló népvék és szervezetük laza függőségüket igazolja a magyaroktól, a türkök és a kavarok egymástól független szervezettel rendelkezettek. Tóth arra is figyelmeztetett, hogy a szintén első törzsként szereplő kangarok esetében „nemes” voltukról, a besenyők között betöltött vezető szerepükről tudunk, így a kavarok esetében sem zárható ki ez a megoldás. Elképzelhető, hogy a DAI 40. fejezetének törzsfőlistáján elsőként szereplő Árpád volt az első törzsként szereplő kavarok feje: de a direkt összefüggés nem bizonyítható.¹⁵

A DAI 39. fejezete egy eseménysorozatként beszél el a türköknek (magyaroknak) a besenyők földjére (Atelkuzube?) költözését és a kavar csatlakozást: „Tudnivaló, hogy az úgynevezett kavarok a kazárok nemzetségéből (*γενεά*) valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak nevezték el őket. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is. Mivel pedig a háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs (*γενεά*) közül, és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket. Egy fejedelem van náluk, azaz a kavarok három törzsében (*γενεά*), aki máig is megvan.”¹⁶ A *συνεφιλιώθησαν* ’összebarátkoztak’ kifejezés Termacsu *φίλος* címével vethető egybe, amit a bizánci udvarban nyert. A *φίλος* titulus „Bizáncban kitüntető cím volt, a régi római *amicus* utóda, az idegen fejedelmeket megillető megszólítások közt a harmadik fokozatot képviselte”.¹⁷ A görög *φίλος* (*phílos*) jelentése ’beloved, dear, loving, friendly’ nem valószínűsít alá- és fölérendeltségi viszonyt, inkább egyenjogú kapcsolatra utal, erőszakos alá-

¹² Czeglédy 1985c, 305; Czeglédy 1985b, 273; vö. Fodor 1986, 99–114.

¹³ Pl. Vásáry 2003, 152.

¹⁴ Tóth 1984, 111–112.

¹⁵ Tóth 1984, 108–109.

¹⁶ DAI 1950. cap. 39. 174–175.

¹⁷ Moravcsik 2003, 53.

vetésre aligha. Pontosan illeszkedve a kavarok saját szervezetének, fejedelmének és nyelvének megtartásához.¹⁸

A kavarok 891-es önálló harca *Culmite*-nál a feltett elővédszerepüket szintén kétségessé teszi.¹⁹ Jóllehet a kavarok a kazáriai felkelésben alulmaradva menekültek a türkökhöz (magyarokhoz), a szövegben nincsen szó alávetésről, meghódolásról. A történelmi helyzet sem feltételez ilyesmit, hiszen a kavarok vereséget szenvedett menekültek voltak ugyan, de új társaik, a türkök szintén egy nemrég elszenvedett súlyos vereség miatt kerestek új lakóhelyet: egyszóval ők is menekültek voltak.²⁰ Ebben a tekintetben igen sokatmondó az a tény, hogy a nemrég kettészakadt, nemzetségeikben nagy veszteségeket szenvedett türkök nem osztották be az új jövevényeket nyilván főhíjas nemzetségeikbe, hanem meghagyták a kavarok saját *γενα*-it.²¹ A kavarok jókor érkezhettek a létszámukban, haderejükben jelentős mértékben megfogyatkozott türkökhöz. Kazárok lévén jelentős hadi potenciáljukhoz komoly steppei presztízs is társult: nem voltak akárkik még menekültként sem. S hogy a hadi vereség mennyire nem jelent feltétlenül gyengeséget, arra jó példát adnak maguk a türkök. A másodszor is támadó besenyők elől a Kárpát-medence síkságaira menekülve nem lettek a térség hatalmainak, a bajoroknak vagy a morváknak segéderői, még ha ideig-óráig egyes csoportjaik ilyen szerepet fel is vállaltak.

A kavarok helyzetének értékeléséhez igen fontos információ a DAI azon állítása, mely szerint a türk (magyar) törzsszövetség három vezetője mellett mindegyik *γενα*-nak (nemzets, törzs?) volt saját fejedelme.²² A DAI szövegéből úgy tűnik, mintha a törzsszövetség vezetői nem tartoztak volna a törzsfők közé. A kavaroknak három törzse volt, a türköknek pedig hét, amelyek megfelelnek a három törzsszövetségi vezető és a hét törzsfő számának. Bölcs Leó 900 körül a bolgárok mellett csak a türköket említette egy fő vezetése alatt állónak, a kavarokról nem szólt, sőt egyértelműen kiemelte, hogy az összes „szkíta” nép közül csak a türkök ilyenek.²³ A honfoglalást követően Gábrriel klerikus már a türkök fejeivel tárgyalt, 950 körül pedig a DAI híradása szerint a türkök törzseit sok fő vezette, a törzsek a törzsszövetség vezetőinek csak háború idején engedelmessé váltak.²⁴ Ezzel szemben a kavarok három törzset a 10. század első felében egy fő vezette, akinek a nagyfejedelmekkel való

¹⁸ Kordé 2019, 48: „...a csatlakozás valószínűleg politikai megegyezés alapján jött létre, ami előnyös volt mind a két fél számára.” Ezzel a megállapítással maradéktalanul egyetérthetünk.

¹⁹ Itt említendő meg Szántó Richárd jól alátámasztott álláspontja, amely a magyar és kavar támadás utólagos, téves rögzítését valószínűsíti, a helyes időpont eszerint 891 augusztusa lehet. Szántó 2018, 281.

²⁰ A fentiek következtében nem tartom relevánsnak a felkelők súlyos vereségének tényét. Vö. Kordé 2019, 47.

²¹ Kordé Zoltán szerint a kavar név esetében „gyűjtőnévről van szó, amellyel a csatlakozás után három törzsbe szervezett szakadárokat illették új »barátaik«”. Kordé 2019, 43. A 39. caput szerint a kabarnak/kavarnak nevezettek a kazárok nemzetségéből valók, három törzstük van, egy fejedelmekkel. A 40. caput ennek megfelelően már egy törzsként említi a kazároktól elszakadtakat. DAI 1950 cap. 40. 174–177. Így legfeljebb arra gondolhatunk, hogy a szakadárok eredeti, már Kazáriában létező három törzset vonták össze, egyetlen fejedelmet állítva följük, amint azt többen megfogalmazták már a szakirodalomban.

²² DAI 1950 cap. 40. 178–179.

²³ HKÍF 104.

²⁴ ÁMBF 36, 2. lj. Gábrriel küldetésének időpontja bizonytalan (898, 927, 943–944, 948), feladata a türkök (magyarok) visszacsábítása volt korábbi lakóhelyükre, így csak a magyar honfoglalás (895–900) utáni időpontra gondolhatunk.

azonossága a DAI tanúsága szerint elképzelhető. Hadban élen járásuk nemcsak a klasszikus segédnépi szerepkör leírása lehet, hanem a nagyfejedelmet kísérő elit haderőé is. A besenyőknél vezető szerepű kangarok háborúban való élen járásáról szintén beszélhetünk, hiszen az első kangar–szavartú aszfalü (besenyő–magyar) összecsapás idején a kangarok már a besenyő törzsszövetség részét alkották, a DAI mégsem a kangarok és besenyők támadásáról tudósít, hanem csak a kangarok támadásáról. A hadban való élen járás és a vezető szerep tehát nem zárja ki egymást. A magyarokra használt *türk* név egy etnikailag vegyes törzsszövetség elnevezése volt, Bölcs Leó az etnikai viszonyokat közelebbről nem ismerhette, a kavarok létezéséről, szerepéről a jelek szerint nem tudott. Róluk csak Konstantin császár szerzett tudomást, akinél a második fejedelem, Bulcsú harka és Árpád dédunokája, Termacsu járt. Nem zárható ki tehát az a lehetőség, hogy a három fejedelem a három kavar törzs vezetője is volt egyben. Ez megmagyarázná azt is, miképpen lehetett a három kavar törzsnek egy feje: a másik két törzsfő alárendeltje volt a harmadiknak, annak kazár eredetű fejedelmi rangja következtében.

A kavarok segédnépi státuszáról szóló, a kutatásban elterjedt hipotézisnek a feudális Árpád-kori Magyarországon létezett segédnépi rendszer szolgáltatott párhuzamot. Ezek közül azonban nem pusztán a ténylegesen alárendelt státuszú, alacsony presztízsű besenyők, székelyek vagy kálizok érdemelnek figyelmet, hanem az adott történelmi helyzetben azokénál sokkal jelentősebb, a főhatalom szempontjából kiemelt státuszba került kunok is. Jól ismert, hogy az eredetileg kettős céllal, egyrészt a mongolokkal, másrészt az egyre inkább erősödő feudális elittel szemben a királyi hatalom támogatására beengedett, védelmet kérő kunok különleges helyzetbe kerültek az utolsó Árpádok idején. Ez a királynak nyújtott komoly fegyveres támogatás mellett megtestesült vezetőiknek (*Kuthen*–Kötöny) a király környezetébe kerülésében, sőt házassági kapcsolatukban is a magyar uralkodóházzal (*Zeyhan*), de még abban is, hogy a magyarok körében is divattá vált a kun viselet.²⁵ Tehát itt egy elvben alárendelt, segédnépi státuszú nép egyfajta presztízsré tett szert a legmagasabb körökben is. Amikor a kavar törzsek a magyar törzsszövetséghez csatlakoztak, hasonlóan különleges történelmi körülmények álltak fent. A magyarokat ekkor is veszélyes külső ellenség fenyegette, a kangarok, akik nem sokkal korábban olyan komoly sikerrel támadtak a magyarokra, hogy azok két részre szakadva kényszerültek új lakóhelyet keresni. Nagyjából egy időben a kavarok megjelenésével pedig egy komoly belső átalakulás, társadalmi átrendeződés is megindult a magyaroknál. A korábbi laza, forrásunk tanúsága szerint fejének még ezt követően sem nagyon engedelmeskedő törzsekből álló alakulat fölé ekkor egy új központi hatalom, a kazár mintára fejedelemmé tett Árpád került. Ebben a helyzetben kézenfekvő megoldás lehetett számára a jelentős katonai és kulturális presztízsű, ám ekkor éppen menekültként megjelenő, új lakóhelyet kereső kavarokra támaszkodás. A kavarok természetesen nem váltak a hétmagyar törzsszövetség vezető erejévé, de a nagyfejedelmi hatalom közvetlen bázisát alkothatták, így nem meglepő, ha a magyar elite a kunokhoz hasonló jelentős befolyást nyertek. Ez magyarázhatja eltűnésüket is, vezetőik a magyar elit részeivé lettek, az alacsonyabb státuszú rétegek pedig a hagyományos nemzeti rend felbomlásával, akár a kalandozó hadjáratok következtében bekövetkezett társadalmi átrendeződések révén a magyarságba olvadtak. Mindez azért történhetett meg, mert nem rendel-

²⁵ Szűcs 2002, 32–33, 172, 224, 445. A kun süveg (*pilleos Cumanicos*) szokásba jövésére lásd SRH I. 473.

keztek olyan önálló területi szervezettel, illetve ehhez kötődő feladatkörrel, mint a feudális időszak segédnépei.

Itt kell kitérnünk a türkök (magyarok) és a kavarok társadalom- vagy hadszerkezeti egy- ségeiként szereplő *γενεά* kifejezés értelmezésére. A kutatás hagyományosan 'törzs' jelen- téssel ruházza fel a DAI *γενεά* szavát, azon az alapon, hogy a szó konkrét jelentése ellenére itt világosan a nemzetségnél nagyobb, a besenyő törzsekhez mérhető csoportokról van szó.²⁶ Forrásunk több helyen említi a tárgyalt kifejezést. A 38. caput szerint „*A türkök hét törzsből (γενεά) állottak...*”²⁷ A 39. caput a kavarok népéről („*Περὶ τοῦ ἔθνους τῶν Καβάρων*”) írja, hogy a kazárok nemzetségéből származtak („*Χαζάρων γενεάς*”), illetve „*...a háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs (γενεά) közül, és háborúban elöl jártak, az első törzsek rangjára emelték őket. Egy fejedelem van náluk, azaz a kavarok három törzsében (γενεά), aki máig is megvan.*”²⁸ A 40. caput a kava- rok és türkök *γενεά*-it ismerteti.²⁹ A 38. fejezetben Árpád családját jelöli a *γενεά* szóval: „*Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből (γενεά) lesz Turkia fejedelme.*”³⁰ Forrásunk tehát a türkök (magya- rok) társadalmának fő csoportjait, a kazárokat magukat, a kavarok csoportjait, de Árpád vérrokonait is a *γενεά* kifejezéssel jelöli. Ugyanakkor a türkökre, kazárookra és a kavarokra használja az *ἔθνος* 'nép' kifejezést is. Úgy látom, hogy itt a görög *γενεά* kifejezés a két *ἔθνος*-on belüli valós vagy fiktív vérrokonságon alapuló csoportokra utal, szemben például Bölcs Leó *φυλή* 'törzs' kifejezésével, amelyet világosan megkülönböztet a *γενεά*-tól.³¹ A terminológiai bizonytalanságokat figyelembe véve is a hagyományos 'törzs' értelmezés helyett inkább a 'nemzetség' jelentés látszik valószínűsíthetőnek.³² Nem lehet véletlen, hogy forrásunk a 39. caputban a kazárok nemzetségéről („*Χαζάρων γενεάς*”) szól, míg a 38. fejezetben a kazárok népe („*Χαζάρων ἔθνος*”) olvasható.³³ A 39. caputban az etnikailag sokszínű Kazária vezető, kagáni nemzetségéről lehet szó, amely ellen a kavarok fellázadtak („*πρώτη ἀρχή*”).³⁴ A kavarok népének a kazárok nemzetségéből (39. caput, és nem népé- ből, l. 38. caput) származása még azt a lehetőséget is felveti, hogy a kavarok vezetői a kagáni családdal is közelebbi kapcsolatban állhattak.

A törzsek közül legerősebb és legbátrabb kavarok a besenyők kangarnak (vitéznek és nemesnek) nevezett első törzseihez hasonlóan elit haderőt alkothattak.³⁵ Mint láttuk, a ma- gyarok esetében az elit kétnyelvűsége a leginkább elfogadott. A kavarokról megállapítottak alapján valóban arra gondolhatunk, hogy elsősorban az elite gyakoroltak közvetlen hatást, azzal érintkeztek, a köznép körében használatos, életmódra, gazdálkodásra utaló török jövevényszavaink átadói aligha lehettek, az állami élet, a hadviselés terminológiájában

²⁶ Tóth 2015, 453–454.

²⁷ DAI 1950, cap. 38. 170.

²⁸ DAI 1950, cap. 39. 174–175: „*Εἷς δὲ ἐστὶν ἄρχων ἐν αὐτοῖς, ἡγουν ἐν ταῖς τρισὶ γενεαῖς τῶν Καβάρων.*”

²⁹ DAI 1950, cap. 40. 174–175: „*Περὶ τῶν γενεῶν τῶν Καβάρων καὶ τῶν Τούρκων.*”

³⁰ DAI 1950, cap. 38. 170–173.

³¹ ÁMBF 19.

³² Vö. Tóth 2013, 683–684.

³³ DAI 1950, cap. 39. 174–175; cap. 38. 170–173.

³⁴ DAI 1950, cap. 39. 174–175.

³⁵ Tóth 1984, 99, 105–108; Tóth 2015, 335–338.

annál inkább várhatók jelenlétük nyomai. A nyelvészeti kutatás is bizonyosra veszi, hogy az asszimilált kavarok egykori nyelvükből egy ideig még megőriztek szavakat, ám biztos, hogy itt nem a kései ősmagyar kor török kölcsönszavainak összességéről vagy többségéről van szó.³⁶ Az állami élet 10. századi magyar terminológiájában és uralomfelfogásában komoly kazár hatás mutatható ki. Árpád pajzsra emelése azt jelképezte, hogy az első magyar fejedelem a kazár kagán törvénye (*törü*) alatt álló vezető lett.³⁷ Zimonyi István a magyar fejedelmeknek a DAI szövegében és a türk kagánoknak a türk rovásfeliratokban olvasható jellemzőit, illetve az uralomfelfogást jellemző kifejezéseket hasonlítja össze, amelyek értelmileg jól megfeleltethetők egymásnak. A DAI görög *συμμαχέω, συμμαχία* kifejezése a türk *ešig küčüg ber* 'katonai szolgálat az uralkodónak' kifejezés egyenértékűje. A DAI görög *φρόνησις* 'bölcesség' és *βουλή* 'megfontoltság, jó tanácsadó' a török *bilgä* 'bölc, tanácsadó' kifejezéssel egyeztethető, az *ἀνδρεία* 'vitézség' jelentése a török *alp* és *ärdäm* szavakkal egyeztethető. A „*τὸ τῆς ἀνδρείας αὐτοῦ περιφημιον*” 'vitézségének nagy híre' kifejezés a türk „*alpī ärdämi anta külädi*” kifejezésnek, a „*τὸ τοῦ γένους περιφανές*” 'nemzetsége/népe fénye' kifejezés pedig a türk „*bodun atī küsü*” kifejezés megfelelője. Az Árpád fejedelemmé tételénél használt *ἔθος* 'szokás' és a *ζάκανον* 'törvény' a türk feliratok *törü* 'íratlan, szokáson alapuló törvény' kifejezés megfelelője.³⁸ A DAI-nak a magyar fejedelmekre és az ótörök rovásfeliratoknak a türk fejedelmekre vonatkozó jelzőit összehasonlítva megállapítja, hogy „A magyar nyelv honfoglalás előtti jövevényszavai tehát megerősítik azt a feltevést, miszerint a magyarság politikai szervezete a kazár birodalom mintáit követte, s mint Constantinus is megállapítja, a magyarság a kazár birodalom integráns részét képezte, ezáltal természetesen hasonlítható a türk birodalom politikai rendszerével. Így tehát valószínűsíthető, hogy a fent párhuzamba állított kifejezések mögött ugyanaz az intézményrendszer állt, és a magyarság előkelői még a 10. század közepén is ebben a kategóriarendszerben gondolkodhattak.”³⁹

Az ugyanezen forrásból (DAI) ismerten igen rövid időtartamú, hároméves kazár–magyar együttélés és együttarcolás a kazárokkal aligha magyaráz ilyen komoly intézményrendszerbeli és szemléletbeli azonosságot. Sokkal inkább gondolhatunk a kavarokra, akikkel a dokumentált együttélés és együttarcolás 881 (újabb feltevés szerint 891) és 950 között⁴⁰ 60–70 éven keresztül, majdnem három generáción át folyamatosan működött és formálódott. A magyar fejedelemválasztás és a kavarokkal közös Atelkuzu-be való költözés a DAI szövege alapján időben egyidejű, egymással szoros logikai összefüggésben bekövetkezett esemény lehetett. A magyarok jelentőségének megnövekedését a jelentős katonai erejű kavarok belépése eredményezhette. A feljebb bemutatott török kifejezések mellett a *künde* és talán a *gyula* méltóságnév is kazár titulusként a kavarok révén juthatott el a magyarokhoz.⁴¹ A vizsgált kifejezések nyilvánvaló módon presztízsszavak, a magyarok a kazár uralomfelfogás kategóriarendszerét annak kiemelkedő steppei presztízse miatt alkalmazhatták saját intézményrendszerükben. A közvetlen átadó kavarok helyzete aligha lehe-

³⁶ Sándor 1998, 14.

³⁷ Tóth 1998, 146–147.

³⁸ Zimonyi 2012, 40–44.

³⁹ Zimonyi 2012, 46.

⁴⁰ A vizsgált szövegrészlet származhat 900–910 tájáról is: Bollók 2017, 1327–1330.

⁴¹ A méltóságnevek kazár eredetére lásd Juhász 2016a, 191–193.

tett tehát alárendelt a létrejövő magyar nomád államban.⁴² Helyzetükre nézve találó lehet az a nézet, amely a kavarok és a magyarok politikai megegyezésére, kölcsönösen előnyös szerződéses viszonyukra utal.⁴³

A kavarok presztízshelyzetének értékeléséhez egy, a honfoglalók kultúrájához kapcsolódó megfigyelés is segítséget nyújthat. A honfoglalók vezető rétegének közép-ázsiai és kaukázusi hátterű díszítőművészete nem népművészet, az indás-palmettás díszítőművészet egységessége, jellege messze túlmutat a törzsi-nemzetségi társadalmak szintjén. Megjelenése egy magasabb szervezettségű társadalom kialakulásával függhet össze. A DAI soraiban bemutatott magyar fejedelmválasztást követő időszakra gondolhatunk, amely a magyarok és kavarok közös Atelkuzu-be költözése utáni időre tehető. Történeti és művészettörténeti alapon joggal feltehető a közép-ázsiai és kaukázusi kapcsolatrendszerrel egyaránt rendelkező kazárok közül származó kavarok közvetítése e téren.⁴⁴ A magyar vezető rétegekben is divatosá vált motívumkincs és technika igényessége a feltehető átadók kulturális presztízst is hangsúlyozza.

Presztízis és kétnyelvűség

Írott forrásból magyar–török együttélésre és szoros nyelvi érintkezésre, kétnyelvűségre egyedül a kavarok esetében van konkrét információ. Míg az onogurok majd a kazárok politikai vezető szerepe, nyelvük előkelőbb pozíciója kétségtelen ebben a térségben az 5–10. század között, addig a kavarok és magyarok érintkezése egészen más történelmi szituációban zajlott le. A magyaroknál létszámra kisebb, három nemzetséget/törzset alkotó csoport csatlakozhatott ekkor a hét(nyolc) nemzetségből/törzsből álló magyarsághoz, így az általában várható török–magyar viszonyhoz képest egészen más helyzettel számolhatunk.

A DAI kavarok népéről szóló 39. fejezete szerint „a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is”.⁴⁵ Németh Gyula leszögezte, hogy a DAI tanúsága szerint a kavarok csatlakozása után kétnyelvűvé vált a magyar törzsszövetség. Ám szerinte, ha ez általános lett volna a magyarok körében is, annak nyoma maradt volna a magyar nyelvben.⁴⁶ Róna-Tas András is úgy foglalt állást, hogy bár a magyarok is megtanulták a kavaroktól a kazár nyelvet, de azt csak a fejedelmi udvarban használták, míg a kavarok 950 körül már kétnyelvűek voltak.⁴⁷ Ligeti Lajos szerint azonban Németh Gyula értékelése, mely szerint a kazárok nyelve kisebb-nagyobb mértékben ismeretes volt a magyarok között is, pontatlan. Mivel a kavarok már a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakoztak, és még 950 körül is beszélték saját nyelvü-

⁴² Kordé 2019, 47. szerint a kazárok presztízse ugyan kétségtelen, ám az nem a levert kavaroknak szólt, hanem annak a kagáni hatalomnak, amelynek a magyarok a segédnépe voltak. Tekintettel azonban arra, hogy a magyar–kazár viszony a kavar csatlakozás után is szoros maradt, hiszen a kazár indíttatású fejedelmválasztás éppen a kavarok csatlakozását követte, nem látszik valószínűnek az ellenséges viszony ezután sem a kazár hatalommal. Másfelől a kavarok kétségkívül magukkal hozták a kazár politikai kultúrát, amely önmagában is komoly presztízzsel bírhatott.

⁴³ Kordé 2019, 48.

⁴⁴ Mesterházy 1993, 303–304.

⁴⁵ ÁMBF 46.

⁴⁶ Németh 1991, 262.

⁴⁷ Róna-Tas 1996, 274.

ket, a magyarság körében jóval ismertebb lehetett a nyelvük.⁴⁸ Nagy Géza viszont úgy gondolta, hogy téves értelmezés a kavarok kétnyelvűségére gondolni, a valóságban a türkök (magyarok) kétnyelvűségéről van szó.⁴⁹ Róna-Tas szerint a DAI kérdéses összetett mondatát alkotó részmondatok alanya nem világos.⁵⁰ Moravcsik Gyula a következő lehetőségeket sorolja fel a tárgyalt szövegrész értelmezéséhez. Elsőként lehetséges, hogy a *Κάβαροι* 'kavarok' az alanya mindhárom mondatrésznek. Másodszor elképzelhető, hogy a *Κάβαροι* csupán az első mondatrész alanya, míg a második és harmadik mondatrésznek a *Τοῦρκοι* 'türkök'. Harmadikként nem lehetetlen, hogy a *Κάβαροι* az első, a *Τοῦρκοι* a második, és ismét a *Κάβαροι* a harmadik mondarész alanya. Hozzátette azt is, hogy amennyiben figyelembe vesszük, hogy ez a passzus kifejezetten a magyar–kavar szövetségre vonatkozó információkat tartalmazza, elképzelhető, hogy a kétnyelvűség mindkét népre vonatkozatható.⁵¹ Véleményem szerint Moravcsik ez utóbbi megállapítása fogadható el. Mivel a kavarok tanították meg a türköket a kazár nyelvre, értelmetlen lenne még egyszer megerősíteni, hogy azt (a kazár nyelvet) máig használják maguk a kavarok is. Ezért a kazár nyelv máig tartó használata csak a kavarokra és a türkökre együttesen vonatkozhat. A DAI közlése a kavarok és a türkök (magyarok) kétnyelvűségére egyaránt érthető, amely azonban a magyarok esetében elsősorban az elit soraiban érvényesülhetett, amelyet a kavarok kiemelt pozíciója, feltehető szoros kapcsolata a magyar ellittel is támogat.

A kétnyelvűség kialakulása szorosan összefügg a társadalmi presztízsvizonyokkal. A nyelvviszonyok társadalmi összefüggéseinek vizsgálata, a nyelvészociológiai kutatások csak a legújabb időben kerültek előtérbe a magyar kutatásban. A nyelvtörténetet és az etnikum történetét külön kell vizsgálni, számos nép esetében tudunk nyelvváltásról is.⁵² A magyar–török nyelvi kapcsolatok kutatása, de a magyar és más nyelvek kapcsolatának vizsgálata során is szinte kizárólag a néptörténetre és az etimológiára koncentrált a kutatás. Ennek oka Sándor Klára szerint a nyelvészeti kutatási hagyományok mellett a hiányos írott források kiegészítésének a szándéka. Ezért a magyar nyelvre gyakorolt török hatást gyakorlatilag azonosítják a szókincset ért hatással.⁵³ A szókölcsönzés tudatos folyamat, elvárásokat, értékeket, igazodást kifejező átvételek egy magasabb presztízssű nyelvből, az eredeti anyanyelv megtartásával. Kétnyelvűségkor az elhagyott eredeti nyelv elemei nem tudatosan átkerülnek a tökéletlenül megtanult új nyelvbe, amely tükrözi a korábbi nyelv szemléletbeli, hangtani, mondattani jellegzetességeit.⁵⁴ A kétnyelvűség problémájának bonyolultságára jellemző, hogy egy idegen nyelvi hatásnak egy egész nyelvi közösségben történő elterjedéséhez nem szükséges az adott népesség teljes vagy széles körű kétnyelvűsége. Az idegen eredetű jelenségeknek elegendő egy szűk kétnyelvű réteg nyelvében meghonosodnia ahhoz, hogy az egész nyelvközösségben elterjedjenek. Alkothatnak „kétnyelvű” közösségeket az eredeti nyelvváltozatot és a kontaktusváltozatot beszélők is, ahol az új generáció már a kontaktusváltozatot sajátítja el.⁵⁵

⁴⁸ Ligeti 1986, 360.

⁴⁹ Nagy 1908, 72–73.

⁵⁰ Róna-Tas 1996, 274.

⁵¹ DAI COMMENTARY 1962, 150; ÁMBF 46. 33. lj.

⁵² Károly 2013, 246, 5. lj.

⁵³ Sándor 1998, 11.

⁵⁴ Sándor 2014, 81–83.

⁵⁵ É. Kiss 2013, 190.

Nyelvcseréje folyamán néhány esetben, az általános szabályszerűséggel szemben, az asszimilált népesség egykori nyelvéből nemcsak nyelvtani elemeket, hanem nagy mennyiségű szót is továbbörökít. Legismertebb a normannok nyelvcsereje, amelyet követően több száz szó megőrződött a nyelvükből. Szociokulturális értelemben ekkor a nyelvi asszimiláló csoport fölrendelt szerepe miatt *szupersztrátumról* beszélünk. Ilyen esetekben a politikai és kulturális fölény lehet az, ami az egykori anyanyelv jelentős számú kifejezésének megőrződését lehetővé teszi. Vámbéry török–magyar nyelvcsere-hipotézise a normann–angolszász viszony alapján képzelhető el, ahol a feltett török vezetőréteg politikailag és kulturálisan is dominálta volna a szintén nomád magyarokat. A nyelvcsere másik formája a nomád dunai bolgárok esete, akik politikailag igen, de kulturálisan nem voltak dominánsak a szlávok mezőgazdaságra épülő kultúrájával szemben.⁵⁶

Az angliai normannok esete a kavar–magyar viszony értékelése szempontjából is tanulságokat hordozhat. A 11–14. századi angol uralkodó réteg és a művelt elit az angoloknál jóval kisebb létszámú hódító normannok normann-francia nyelvét beszélte. A normann nyelv presztízhelyzete következtében a közangolra is átfogó befolyást gyakorolt. Megváltoztatta az angol nyelv fejlődési irányát, rengeteg francia kifejezést honosítva meg az angolban.⁵⁷ A normannok esete azért tarthat számot kiemelt figyelmünkre, mert a nagyobb presztízsű hódítókat az általuk meghódított angolszászok végül asszimilálták. A török–magyar viszonyrendszerben a kavarok lehetnek azok, akiknek helyzetét bizonyos mértékig kivül sohasem gyakorolhattak politikai-katonai hatalmat a magyarok feltett, jelentős presztízsük következtében nyelvi hatásukkal is számolhatunk. Míg a normannok kezdeti politikai-katonai túlsúlyának helyét az európai kultúra fősodrába illeszkedő francia nyelvük és kultúrájuk biztosította presztízsük vette át, a kavarok már a kezdetektől e téren lehetnek leginkább fajsúlyosak a magyar–kavar törzsszövetségben, hiszen nyelvük és kultúrájuk a steppei kultúra fősodrában helyezkedett el.

A magyar–kavar nyelvi kontaktusnak a török–magyar érintkezésbe illesztése igen összetett probléma. Katonai-politikai és kulturális presztízsükkel joggal számolhatunk, ugyanakkor létszámuk jóval alatta maradhatott a magyarokénak. Jóllehet három nemzetséggel/törzsszel rendelkeztek, ám azok egyetlen, közös fejedelem alá rendelése utalhat arra, hogy összlétszámuk csak egyetlen magyar *geneával* érhetett fel. Gondolhatunk azonban arra is, hogy saját, egyetlen fejedelem állítása három nemzetség- vagy törzsfőjük fölé etnikai önállóságukkal hozható összefüggésbe. A pozíció létesítése történhetett a magyarok kezdeményezésére, de elképzelhető a kavarok önálló akciója is, ez esetben önállóságuk még nagyobb mértékűnek feltételezhető, mint amire saját szervezetük megmaradása alapján következtethetnénk. Kérdéses, hogy ebben a helyzetben a két elit milyen mélységben érintkezhetett. Úgy vélem, a korra jellemzően az egyéni érvényesülés lehetett a kapcsolat mozgatórugója, ami házassági kapcsolatok létesítésében jelentkezhetett. Ennek következtében a magyar elit körében elterjedt lehetett a kétnyelvűség, de egyes, a kultúrához, politikai és állami szervezethez kapcsolódó kifejezések szélesebb körben is használatossá válhattak. A

⁵⁶ Sándor 2014, 84.

⁵⁷ Lásd erre: Baugh–Cable 2002, 98, 104–110. A folyamatot a magyar–török érintkezés kapcsán párhuzamként hivatkozta Szabó T. 1970, 170–171.

kavaroknak a muszlim világgal fenntartott virágzó kereskedelmük miatt is jelentőséget tulajdoníthatunk, így ebben a körben is kereshetjük nyelvi hagyatékukat.

Jóllehet a kavarok a 10. század közepéig megőrizhették nyelvi-etnikai önazonosságukat, nyelvüknek a magyarság vezető rétegeire gyakorolt korábbi hatása a 10. század végi európai típusú államalapítással nyilvánvalóan megszakadt, a korábbi szerepükkel összefüggő nyelvi jelenségek szélesebb körben való elterjedését nagymértékben gátolva.

A kavarok helyzete Kazáriában

A kavarok eredetileg kazárok voltak („*Χαζάρων γενεάς*”), új nevüket a türkök adták („...*καὶ Κάβαροι τινες ὀνομάσθησαν*”).⁵⁸

Nem pusztán Kazária népessége, de maga a kazár nép is több etnikai csoportra oszlott. Al-Bakri szerint a kazárok nyelve nem török, nem perzsa, nem hasonlít más nemzetek nyelvéhez.⁵⁹ Al-Mas’ūdī a *burtās* nyelvéről írta, hogy az sem kazár, sem török, sem bolgár.⁶⁰ Más helyen pedig azt, hogy a *bulgārok* és a kazárok nyelve ugyanaz, a *burtās* nyelve más.⁶¹ A *halis*-kazárok (Kmoskó olvasata szerint „faj-kazárok”) nyelve sem török, sem perzsa, más nyelvhez sem hasonló. A kazárok nem hasonlítanak a törökökhöz, mert fekete hajjuk. Két fajtájuk van, a fekete-kazárok, akik szinte olyan feketék, mint a hinduk, a másik fajta fehér, és feltűnően szép.⁶² Al-Istahṛī szerint a kazár főváros, *al-Hazar* nyugati részében kizárólag a kazár király, annak serege és a *halis*-kazárok élnek, a fehér bőrű kazárok mellett pedig létezik egy erősen barna bőrű, a hindukhoz hasonló *qarāhazar* nevű fajta is.⁶³ Czeglédy Károly értelmezése szerint a *halis* kazárok alatt nem faj-kazárt érthetünk, hanem az iráni nyelvű káliz kazárokat.⁶⁴

A DAI leírásából úgy tűnik, hogy a kavarok a kazár eliten belüli lázadás következtében váltak ki, ami arra utal, hogy a kagán seregében fegyveres szolgálatot teljesítő, az elithez tartozó rétegbe tartozhattak eredetileg.⁶⁵ A kazár eliten belül valóban kimutatható egy állami és katonai szerepet betöltő népcsoport, a kálizok, akik részben katonaként, részben közigazgatási és gazdasági szakemberként tevékenykedtek.⁶⁶ Al-Istahṛī információja, amely szerint a kazár főváros, *al-Hazar* nyugati részében a kazár király mellett csupán serege és a *halis*(káliz)-kazárok élnek,⁶⁷ világosan jelzi a kálizoknak a kazár elithez való tartozását.

A kálizok hasonló szerepére a középkori Magyarországon már sokan figyelmeztettek.⁶⁸ Fontos katonai, határvédő szerepükre legvilágosabban Ioannes Kinnamos 1180–1183 között megírt munkája utal, mely az 1150 és 1165 közti évek eseményei kapcsán szól a kálizokról (*Χαλίσιλοι*). Szerinte a hun (magyar) sereg részét alkotó kálizok a nem tiszta mőzesi törvények szerint élnek, illetve a perzsák (törökök) hitét vallják, tehát muszlimok. Úgy

⁵⁸ DAI 1950, cap. 39. 174–175.

⁵⁹ Kmoskó 2000, 255.

⁶⁰ Kmoskó 2000, 172.

⁶¹ Kmoskó 2000, 80.

⁶² Kmoskó 2000, 77–78.

⁶³ Kmoskó 2000, 29–30.

⁶⁴ Czeglédy 1985a, 103.

⁶⁵ ÁMBF 46.

⁶⁶ Harmatta 1994, 314.

⁶⁷ Kmoskó 2000, 29–30.

⁶⁸ Harmatta 1994.

tudja, hogy a sirmioni hunokat nevezik káliznak, ami arra utal, hogy a Szerémség egy igen jellemző népcsoportja lehettek akkoriban.⁶⁹ Gyóni Mátyás a 6–9. századi források alapján állapította meg, hogy e nép a kazár törzsterületen élt már Kazária kialakulása óta, nyilván kazár uralom alatt. A Kaszpi-tenger névadójaként létszáma a kazárokéhoz képest is jelentős lehetett.⁷⁰ Már a 775–780 körüli, Arméniába és Georgiába az Alán-kapun át intézett kazár betöréskor egy „kaliz tarchan” vezette a kazárokat, 798–799-ben pedig már a kazárok fővezére πέχ ’bég’ volt.⁷¹ Gyóni az általa 863-ra tett kazáriai nagy hitvitához kötötte a kálizok kiválását Kazáriából.⁷² Az Árpád-korban két muszlim csoport élt Magyarországon, a katonai szolgálatot teljesítő, hitüket nyíltan megvalló *magrebiek* (*Magreb*, Északnyugat-Afrika) és a királyi tisztviselőként működő, vallásukat titkoló *hvárezmie*k, akik a *káliz* nevet viselték.⁷³ A *magrebiek* zsoldosként kerültek Magyarországra, a *hvárezmie*k nagy száma és jóval fontosabb szerepe sokkal régebbi jelenlétüket sejteti Czeglédy szerint. A 854–855 során lezajlott kazáriai belháború során, amikor muszlimok menekültek Transzkaukáziába, csatlakozhattak a magyarokhoz azok, akiket kavaroknak neveztek.⁷⁴ Boba Imre is az al-Balādhurī munkájából ismert, 854/855-re datálható egyetlen kazáriai belháborúhoz kötötte az elsősorban muszlim *hvárezmie*k-ből álló és általuk is irányított zsoldos haderő egy részének távozását. Ez szerinte a kazár kormányzat ugyanazon belső válsága lehetett, amelyhez a DAI a kavarok kiválását kapcsolta.⁷⁵

A kutatás megosztott a kavaroknak a kálizokkal való azonosíthatóságát illetően. Több támogató nézet után több ellenérv is felmerült. Ilyen a *khorezmi-káliz* és a *kavar* nevek etimológiai összefüggésének hiánya. A népnevek eltérése kétségtől súlyos ellenérv, ám, mint láttuk, a kavar nem önelnevezése volt a magyarokhoz csatlakozott kazároknak, hanem a három kazár törzset a magyarok nevezték kavarnak. A kazár név alatt kálizokat is érthetünk, hiszen a magyar krónikákban is sötét bőrűnek mondott khorezmiek joggal kereshetők a fekete kazár elnevezés mögött. Még súlyosabb ellenérv a vallási probléma. A szakirodalom a kálizok iszlám vallására helyezte a hangsúlyt, miközben Kazáriában a zsidó vallás is jelen volt. Felmerült emellett az a nehézség is, hogy a kelet-európai steppén csak a 10. században terjedt el az iszlám, amit a kavarok már nem vehettek fel, hiszen ekkor már a magyarokkal együtt a Kárpát-medencében éltek. Amennyiben azonban a kavarokat kapcsolatba hozzuk a kazáriai muszlim kálizokkal, ez a probléma megszűnik. Emellett a magyarországi kálizok körében az iszlám mellett a zsidó hit is jelen volt. Természetesen a kavar-káliz azonosságtól függetlenül, éppen a kavar kapcsolat eredményeképpen, a későbbiekben is kerülhettek kálizok Kazáriából a Kárpát-medencébe, így a 965-öt követő években is.⁷⁶

A kazár uralom alatt élő muszlim kálizok fontos katonai, politikai és gazdasági szerepe a kaganátusban összefügghet a kavar törzsek Kazáriából történt kiválásának a DAI szövegéből kiolvasható következményével, a magyar fejedelemség kialakulásával, amelyeket forrásunk a kavar felkeléssel szoros összefüggésben tárgyal. Magyarázatot nyújt a magya-

⁶⁹ ÁMBF 200, 202, 234.

⁷⁰ Gyóni 1938, 86–90.

⁷¹ Gyóni 1938, 161.

⁷² Gyóni 1938, 162–163.

⁷³ Czeglédy 1985a, 104.

⁷⁴ Czeglédy 1985a, 102.

⁷⁵ Boba 2005, 12–15.

⁷⁶ A kérdésre lásd Tóth 2015, 306.

rok által kavarnak nevezett csoport rejtélyes eltűnésére is a 10. század után. A nem tiszta mózesi törvények szerint élő, azaz a zsidó vallás egy változatát követő, illetve a perzsák (törökök) hitét valló, tehát muszlim szerémségi kálizok vallási viszonyai kazáriai eredetüket támogatják. Azonosságuk a kavarrakkal jól magyarázná utóbbiak etnikai identitásának tartósságát. Erős kulturális identitást biztosító tételes vallásuk emellett kétségkívül kiemelt presztízszerepet is garantálhatott számukra politikai és kereskedelmi fontosságuk, kapcsolatrendszerük mellett. A kavarrak önálló nyelvének és etnikai azonosságának hosszú fennmaradását 950 tájáig magyarázhatja nagyon ritka keveredésük is a magyarokkal, ami szintén a kavarrak jelentős presztízszerepére utalna a magyarok között. A kavarrak részvételének a magyarság vezető rétegében a keresztény államalapítás vethetett véget, fegyveres rétegük, talán újabb kazáriai jövevényekkel együtt, a déli határ védelmében kaphatott új feladatot.

Bibliográfia

Források

- ÁMBF = Moravcsik Gyula (ford.): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1988.
- DAI 1950 = Moravcsik Gyula (ford.): *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Budapest 1950.
- DAI COMMENTARY = *Constantine Porphyrogenitus: de Administrando Imperio, II: Commentary*. By F. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky, S. Runciman. London 1962.
- HKÍF = *A honfoglalás korának írott forrásai*. Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerkesztette Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995.
- SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. Ed. E. Szentpétery. Budapestini 1937.

Szakirodalom

- Balogh 2017 = Balogh László: Megjegyzések a magyarokra alkalmazott türk népnév kérdéséhez. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica* 139. 15–31.
- Baugh–Cable 2002 = *A History of the English Language*. Fifth Edition by Albert C. Baugh and Thomas Cable. London 2002.
- Boba 2005 = Boba Imre: Nomádok, normannok és szlávok. Kelet-Európa a 9. században. In: *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. METEM könyvek. Szerk.: Petrovics István. Budapest 2005. 9–28.
- Bollók 2017 = Bollók Ádám: A De Administrando Imperio és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében. *Századok* 151. évf. 1327–1330.
- Czeglédy 1985a = Czeglédy Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest Oriental Reprints series A 2. Szerk.: Eugen Schütz–Éva Apor. Budapest 1985. 99–104.
- Czeglédy 1985b = Czeglédy Károly: A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest Oriental Reprints series A 2. Szerk.: Eugen Schütz–Éva Apor. Budapest 1985. 246–279.

- Czeplédy 1985c = Czeplédy Károly: Kangarok és zavarok. In: *Magyar Őstörténeti tanulmányok*. Budapest Oriental Reprints series A 2. Szerk.: Eugen Schütz-Éva Apor. Budapest 1985. 300–305.
- Décsy 1956 = Décsy Gyula: A magyarok nevei a bolgár nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 57. évf. 282–292.
- É. Kiss 2013 = É. Kiss Katalin: Az ótörök–ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidőrendszerben és a birtokos szerkezetben. In: *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. Szerkesztette: Agyagási Klára, Hegedűs Attila és É. Kiss Katalin. Piliscsaba. 190–205.
- Fodor 1986 = Fodor István: Néhány régészeti észrevétel a kabar-kérdésről. In: *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról*. Szerk.: Németh Péter. Debrecen. 99–114.
- Gyóni 1938 = Gyóni Mátyás: Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. *Magyar Nyelv* 34. évf. 86–96, 159–168.
- Harmatta 1994 = Harmatta János: kálizok. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Főszerkesztő: Kristó Gyula. Szerkesztők: Engel Pál és Makk Ferenc. Budapest. 314.
- Harmatta 1997 = Harmatta János: A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk: Kovács László–Veszprémy László. A honfoglalásról sok szemmel III. Főszerk: Györffy György. Budapest. 119–140.
- Juhász 2016a = Juhász Péter: A 9–10. századi magyar fejedelmek. In: *V. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia tanulmánykötet*. Pécs. 186–200.
- Juhász 2016b = Juhász Péter: Kortársak a honfoglalók eredetéről. III. *Fiatalkor Európában Konferencia tanulmánykötet*. Szerk. Haffner Tamás, Dr. Kovács Áron. Pécs. 114–131.
- Károly 2013 = Károly László: Újabb lehetőségek a magyar nyelv török elemeinek kutatásában. In: *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. Szerkesztette: Agyagási Klára, Hegedűs Attila és É. Kiss Katalin. Piliscsaba. 244–257.
- Király 1997 = Király Péter: A magyarok elnevezése a korai európai forrásokban. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk: Kovács László–Veszprémy László. A honfoglalásról sok szemmel III. Főszerk: Györffy György. Budapest. 111–118.
- Kmoskó 2000 = Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Szerk.: Zimonyi István. Budapest.
- Kordé 2019 = Kordé Zoltán: Vezetők vagy alárendeltek? Néhány gondolat a kabar–magyar kapcsolatokról. In: „...*ugy írhasnak mint volt*” *Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Thóth Sándor László tiszteletére*. Fontes et Libri 2. Sorozatszerkesztő: Papp Sándor. Szerkesztette: Bagi Zoltán Péter. Szeged. 42–50.
- Ligeti 1986 = Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- Mesterházy 1993 = Mesterházy Károly: A magyar honfoglalás régészetének ötven éve. *Századok* 127. évf. 270–311.
- Moravcsik 2003 = Moravcsik Gyula: *Bizánc és a magyarság*. Budapest.
- Nagy 1908 = Nagy Géza: A honfoglalók és a turkok. *Etnographia* 19. évf. 72–73.
- Németh 1991 = Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi Berta Árpád. Budapest.
- Róna-Tas 1996 = Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.
- Sándor 1998 = Sándor Klára: A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: Lansztyák I. (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében, különös tekintettel a magyar-párú kétnyelvűségre*. Pozsony. 7–26.

- Sándor 2014 = Sándor Klára: Vámbéry Ármin és a török–magyar nyelvcsere. *Iskolakultúra* 2014/2. 77–86.
- Szabó T. 1970 = Szabó T. Attila: A magyar nyelv eredete és kialakulása. *Korunk* 29. 170–171.
- Szántó 2018 = Szántó Richárd: A 881. évi hadjárat kronológiai kérdései. In: *Urbs, Civitas, Universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. Főszerkesztő: Papp Sándor. Szerkesztette: Kordé Zoltán és Tóth Sándor László. Fontes et Libri sorozat. Szeged. 271–281.
- Szücs 2002 = Szücs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest.
- Tóth 1984 = Tóth Sándor László: Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben. *Századok* 108. évf. 111–112.
- Tóth 1998 = Tóth Sándor László: Az etelközi magyar fejedelmválasztás. In: *Studia Varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk.: Makk Ferenc, Tar Ibolya, Wojtilla Gyula. Szeged. 146–147.
- Tóth 2013 = Tóth Sándor László: A 9–10. századi magyarság politikai szervezete bizánci szemszögből. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica* 75 683–684.
- Tóth 2015 = Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. (A magyarság a 9–10. században)*. Szeged.
- Vásáry 2003 = Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest.
- Zimonyi 2012 = Zimonyi István: Constantinus Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török háttéréről. In: *Középkori nomádok–korai magyarok (Medieval nomads–early Hungarians)*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 27. Szerk.: Zimonyi István. Budapest. 39–46.